

Лілія Підгорна

ПОЧАТКИ “РОМАНТИЧНОЇ ДОБИ” УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ: ЗБИРАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗОРІАНА ДОЛЕНГИ-ХОДАКОВСЬКОГО ТА НІКОЛАЯ ЦЕРТЕЛЕВА

Зроблено спробу простежити початки “романтичної доби” української фольклористики. Осмислено збирацьку діяльність титанічного “польового дослідника” – З. Доленги-Ходаковського. Звернуто увагу на малопоширену відому розвідку вченого “Про слов’янство перед християнством”. Подано своєрідну програму збирання етнографічних відомостей у візії З. Доленги-Ходаковського. Представлено збирацький доробок Ніколая Цертелєва, що відомий як видавець збірника пам’яток духовності українського народу – дум.

Ключові слова: “романтична доба”, збирацький доробок, думи, Зоріан Доленга-Ходаковський, Н. Цертелєв.

“Романтичну dobu” української фольклористики Ф. Колесса окреслив як “першу початкову dobu української етнографії, тому що вона починається від романтичного захоплення творами української поезії, особливо ж піснями й думами” [1, с. 45]. Інтерес до української словесності у цей період умовно можемо окреслити такими етапами: збір фольклорного матеріалу; загальна характеристика зафіксованого; коментарі до окремих дум і пісень, здебільшого історичного характеру; деякі зауваги до проблем фіксації народнопісенних жанрів; окремі спроби в едиційній практиці – втручання у текст твору, записаного від інформанта.

Ця доба була репрезентована збірниками фольклорного матеріалу і статтями стосовно його наукового осмислення таких відомих учених, як З. Доленга-Ходаковський, Н. Цертелєв, Вацлав з Олеська, Д. Зубрицький, М. Максимович, Л. Голембювський, І. Срезневський, О. Бодянский, М. Костомаров, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич, П. Лукашевич, А. Метлинський, П. Куліш та ще багатьох інших однодумців на “ниві етнографічній”. Перша половина – середина XIX ст. – знаменний етап в історії української фольклористики для проведення збирацької та науково-теоретичної фольклористичної діяльності не лише у масштабах “національних” вимірів, а й у “європейському” контексті. Окрім рукописних збірників, що з’являлися у друці, була й низка окремих статей у періодиці, в яких автори закликали до “фіксації” фольклорних зразків з усіма особливостями побутового мовлення інформанта.

Відбувалося усвідомлення багатожанровості фольклорних текстів і намагання якнайбільшого збору його на різних теренах України.

Титанічним “польовим дослідником” у загальнослов’янських вимірах був Зоріан Доленга-Ходаковський, який у 1813-1814 рр. розпочав “мандри” польськими, українськими, білоруськими і російськими теренами. Найвірогідніше, вже у 1813 році, а найпізніше з початком наступного року, він розпочав свої народознавчі і слов’янознавчі дослідження [2, с. 13-14].

Життєвим кредо З. Доленги-Ходаковського були слова: “Свята простото, хто ж тебе обожнювати зуміє”, що найвлучніше характеризують його ставлення до народу і народної культури. Впродовж дванадцяти років подорожував він по селянських домівках, вивчав життя простого люду, збирав плоди народної творчості й заглиблювався у її таємниці, не втрачаючи віри у цінність своєї праці. Власне, тому його спадщина, хоча здебільшого втрачена і донині не віднайдена, посідає в історії слов’янської фольклористики важливе місце [3, с. 52].

Збирацька спадщина З. Доленги-Ходаковського – три власноручні рукописи – “Слов’янські співи, зібрані під сільською стріхою” (1019 пісенних зразків), “Лелева” (106 пісень), зошит із 272 пісенними текстами і копії з цих та інших записів З. Доленги-Ходаковського інших осіб. Матеріал було зібрано в 1814–1819 рр. Лише через півтора століття до нас дійшла значна кількість записів вченого у книгах “Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського” (Київ, 1974), до якої ввійшло 1876 текстів українських пісень з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини й Полісся та “Слов’янські співи, зібрані під сільською стріхою”, тут надруковано 206 текстів польських пісень [4, с. 27]. Вражає кількість записів і, безперечно, широка географія збирацької роботи, яка відзначається науковою значущістю (село Синява над Сяном, Городок, Гряда поблизу, Жовква, Крехів, Потелич, Рава-Руська, Чермни, Янів (тепер смт Івано-Франкове, Львів). За свідченням дослідника історії української фольклористики в Галичині кінця XVIII – поч. XIX ст. Г. Дем’яна, “два тижні провів (З. До-

ленга-Ходаковський. – Л. П.) у Львові, збираючи фольклор і в його околицях [5, с. 29]. Тут же дослідник зауважив, що “маршрути науково-збирацьких подорожей З. Доленги-Ходаковського Україною дослідив і виклав член НТШ Василь Доманицький” [6, с. 1–43]. На думку дослідниці фольклористичної спадщини вченого Л. Малаш-Аксамитової, “цінність тих записів полягає в тому, що вони, мабуть, вперше у фольклористиці слов’ян з великим ступенем достовірності зберігають первісний текст, особливості мови, нерідко етнографічний елемент. Це було в той час, коли інші збирачі початку ХІХ століття грішили свавіллям у поводженні з текстами, доповнюючи й «очищаючи» їх від елементів просто-народної поезії, яку вони вважали породженням грубого, недорозвиненого смаку. Збирачі і дослідники-попередники Ходаковського абсолютизували документальну цінність фольклору як історичного джерела й ігнорували його художні якості та його справжнього творця – народ” [7, с. 73]. Під “свавіллям” у поводженні з текстами авторка, очевидно, має на увазі І. Срезневського, П. Куліша, яких “звинувачували” у “фальшуванні” текстів дум, зокрема, М. Костомаров, М. Драгоманов.

Окрім вагомості і за широтою репрезентованого матеріалу, і за його географією маси фольклорного матеріалу, вчений залишив нам низку праць, у яких намагався “теоретизувати” про значущість народної пісенності, її своєрідність, самобутність: “О словіаіішсзчыніе прде хршеіаііштвем” (“Про слов’янщину перед християнством”) (1818), “Дослідження щодо російської історії” (1819), “Проект ученої подорожі по Росії для витлумачення давньої слов’янської історії” (1820). У своїй відомій праці “Про слов’янщину перед християнством” автор висунув важливі постулати про збереження у народній словесності пам’яток не лише мови, а й історії, обрядів та звичаїв. Наполягав на потребі фіксації зразків усної народної творчості, з особливим пієтетом ставився до весільної обрядовості та пісень, що її супроводжують: “У давньоруських весільних піснях ковалі та коваленки підковують коней весільному старості, якому сваха дає золоті і срібні підкови. Тому в нас стільки гербів наповнених підковами, які переважно завжди означають доброго юнака” [8, с. 199].

Щодо обрядів, що на них звернув чи не вперше увагу З. Д.-Ходаковський, опираючись на дослідження польського каноніка Мартіна з Ужентова Сандомирського, який написав польський Гербарій “про природу зіль і різноманітних дерев” та “Синопис” Гізеля, можемо назвати описи свята “Соботки” (як його називають у поляків), або Купала (так його називають в українців). Варто сказати, що ставлення цих дослідників до обрядів мало “негативне забарвлення”. Називаючи “сobotки” “поганським звичаєм”, Мартін подає такий опис обряду: його (звичаю. – Л. П.) і до сьогодні в Польщі дотримуються дівчата на виданні, приносячи в жертву це зілля (йдеться про билицю. – Л. П.), вішають його на себе, обперізуються. Ушановують і цю дияволицю (Діану), роблять Сobotки, палять вогні, висікають вогонь дошками для посилення диявольської сили, там же співають гідкі пісні диявольські, танцюють, а диявол теж скаче, тішиться, що християни його вшановують, а про милого Бога не дбають; або в день святого Яна, жоден селянин не буде вшановувати Бога, а біля Сobotки всі будуть робити різні “злості” [9, с. 200].

Не ліпшим виглядав опис обрядів Купала-Сobotки очима священиків, зокрема І. Гізеля: “Пам’ять того ж Купала (Сobotку) бога ще тримається по деяких селах в стороні Руській. Збирається молодь чоловічої і жіночої статі, плетуть собі вінки з деякого зілля і вшановують, обперезуються ними, а ще на цьому бісовому ігрищі розпалюють вогонь і навколо нього нечестиво ходять і скачуть. Співають пісні ганебного Купала, часто повторюють його ім’я, перескакують через вогонь, самих же цьому бісу Купалу в жертву приносячи. Ще багато речей диявольських роблять, про які не насмілюся писати” [10, с. 200].

Цікавими є наведені вченим витяги із записів ХVІІ ст. про водіння тура під час колядування: “Бідний звір! Окрім того, що його дощенту знищила наша господарська недбалість, то треба відправити його ще й до пекла” [11, с. 200].

З. Доленга-Ходаковський подає нам своєрідні настанови щодо фіксації творів усної словесності: потрібно мандрувати у “далекі місцевості”, де відбуваються “різноманітні ігри, забави”, де збереглося багато “стародавніх обрядів, співів і танців”: “Треба піти і заглянути під стріху селянина в далеких місцевостях, треба поспішати на його учти, забави і різні пригоди. Там в диму, який клубочеться над їхніми головами, витають ще старі обряди і давні співи і серед танців воскресають імена забутих Богів” [12, с. 195].

Крім того, вчений акцентував на географії збирацької роботи, що було важливим чинником для якнайширшого охоплення територій дослідження: “По правді кажучи, ці обрядові співи, позбирані над Дніпром, Бугом, Сяном і верхньою Віслою, завжди прості, багато в них смутних метафор і давніх образів” [13, с. 195].

Учений звертав увагу на збереження пам’яток усної словесності і, звичайно, на тяглість традиції, з допомогою якої зберігаються зразки народних скарбів і передаються від покоління до покоління: “Треба визнати, що селяни, так давно відрізані від свободи, змогли їх зберегти, хоча, мабуть, за часів панування в панських садибах, гаях, полях і горах, освячені в образах князів, королів, жерців та старостів вони були набагато кращі та досконаліші” [14, с. 195]; “Треба пірнути в наші віки та традиції, мати велике бажання і терпіння” [15, с. 198].

Важливого значення вчений надавав діалектам, що дає змогу побачити барвистий і оригінальний колорит місцевості, де зафіксовані зразки народно-поетичних жанрів. Про діалектні особливості говірки він говорить у контексті такого жанру, як легенди. З. Д.-Ходаковський, мабуть, першим у фольклористиці акцентує на цьому прозовому жанрі українського фольклору: “Час щось сказати про легенди слов’янського народу. В людей, які живуть декілька сторіч на одній території, завжди мають бути якісь легенди. Однак, хто не має мети, або ж не приготував конкретних питань, не має запасу відваги, витривалості, а ще не врахував простори слов’янських земель, декілька слов’янських діалектів, той даремно шукає легенди, самі до його берега не прибувають і не з’являться” [16, с. 195]. На думку відомого дослідника Григорія Дем’яна, під “діалектами” вчений мав на увазі “національні мови” [17, с. 103]. Можливо, це припущення вченого має право на існування. Оскільки для дослідження Ходаковському вдалося охопити широкі терени (Галичина, Польща, Білорусь, Росія), то, очевидно, могло йтися і про мови інших націй.

Надзвичайно актуальним є той факт, що З. Д.-Ходаковський намагався комплексно підходити до вивчення явищ традиційної культури, брати до уваги дані археології, історії, геральдики, наголошуючи, говорячи сучасною термінологією, на “міждисциплінарному підході”: “Збираймо випадкові відкриття з землі: різноманітні малюнки, знаряддя, посуд і глечики з попелом. Порахуймо всі великі могили, зроблені для однієї особи, що самотньо простояли століття. Збережімо від знищення викуті на стінах тексти в підземних печерах, про які ми і не здогадуємося. Дізнаймося, як селяни або чарівниці називають явища природи” [18, с. 198]. (Ці положення активно підтримав і поглибив у своїх дослідженнях Микола Костомаров.)

І як настанова звучать заключні акорди статті З. Д.-Ходаковського про намір якнайбільше зібрати пам’яток старовини та якнайповніше висвітлити багатство обрядів і звичаїв народу: “Зберімо якнайбільше народних пісень і давніх гербів, такі неповторні наші обряди. Помістимо все це в одну книгу” [19, с. 198].

У своїй статті “Проект ученої подорожі по Росії для витлумачення давньої слов’янської історії” (1820), що була опублікована у різних числах журналу “Сын Отечества”, З. Д.-Ходаковський подає своєрідну програму збирання етнографічних відомостей, українські найменування різних сіл, міст, урочищ, зірок, природних явищ, плазунів, комах, грибів і зілля, відомості про весілля, ігри, забобони. У додатку автор подає зразки весільних пісень і колядок. Особливо багато пісень присвячено турові: “Ходило, блудило гнидоє Туратонко по боронку”, “Привезлихмо тура з Дубровицького луга”, колядки “Обернися, туронку, посіємо тобі рипоньку”, “Не угинайся, буковий мосте, через тебе идуть тури и елені”, “С калинового луга гнідий тур вибігає”, “Унадився гнідий тур в рокитник”.

Окрім З. Д.-Ходаковського, одним із “піонерів української етнографії” в історії української фольклористики виступає Ніколай Цертелєв, відомий як перший видавець збірника національного жанру – дум “Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819).

Ніколай Цертелєв не залишив нам якоїсь цілісної програми щодо збирання, записування дум, тобто немає інформації про точність записів, відсутні чіткі дані про інформаторів, від яких записані тексти, невідома вся географія збирацької роботи, невідомо, чи тексти при друку були цілісними, чи зазнавали якихось змін, як велася підбірка матеріалу? Запитань більше, ніж достатньо. Спробуємо потрактувати деякі з цих аспектів.

Якщо подивитися на структуру збірника, то можна зауважити, що з десяти дум, уміщених у збірнику, шість є дуже популярними, і у збірниках, які було видано пізніше, до них додавалося по кільканадцять варіантів. Однак, як зауважила К. Грушевська, “Три думи про Хмельницького («О хитрости употребленной Богданом Хмельницким к открытию сношеній Барабаша с Поляками»; «О походе Гетьмана Богдана Хмельницкаго в Молдавию»; «О смерти Гетьмана Богдана Хмельницкаго и избрания в Гетьманы сына его Юрія») в середині століття вже зовсім не були популярні і рідко трапляються у всіх наших збірниках. Вони, мабуть, не відразу потрапили в руки і Цертелєву, а зацікавили його своїми історичними іменами і були розшукані згодом, коли він дещо ознайомився з кобзарями та їхнім репертуаром. Так, певно, здобув він пісню про Мазепу. В кожному разі для нас цінно, що такий склад збірки Цертелєва кидає деяке світло на шлях, яким вона зложилася, і на збирацькі методи автора” [20, XXXI].

У 1818 році в журналі “Сын Отечества” Н. Цертелєв опублікував статтю “О старинных Малороссийских песнях”, у якій він акцентував на тому, коли, де і як йому вдалося записати тексти пісень: “роки за чотири перед цим, перебуваючи довгий час у Полтавській губернії, зробив я невеликий дослід. Від шістдесятирічного бандуриста записав біля 10 українських історичних пісень, а пізніше записав ще декілька інших і приєднав їх до перших” [21, с. 124]. Таким чином, час запису текстів – 1814 р. (цю думку підтримувала і К. Грушевська), географія збирацької роботи – Полтавщина. Крім того, К. Грушевська висувала припущення і, мабуть, небезпідставне, про поширення варіанта думи про Азовських братів у записах Н. Цертелєва на Чернігівщині [22, XXXI]. Отже, до географії фіксації текстів можна додати і Чернігівщину. Дискутивним є питання і про текст дум про Богдана Хмельницького. Катерина Грушевська обстоювала думку про те, що тексти дум про Б. Хмельницького не могли побутувати на Полтавщині, а Б. Кірдан констатує, що ці тексти “дум про смерть Богдана Хмель-

ницького, що записані у Полтавській і Чернігівській губерніях, як показує їх аналіз, окрім теми не мають майже нічого спільного. Після їх розгляду ми дійшли висновку, що вони є не двома варіантами і навіть не двома редакціями однієї й тієї самої думи, а двома повністю самостійними творами на одну й ту саму тему” [23, с. 97].

У 1827 році в журналі “Вестник Европы” було опубліковано статтю Н. Цертелєва “О народных стихотворениях” (Письмо к г-ну Максимовичу), де вчений зробив деяке уточнення до факту, від кого він записував пісні: “В 1814-м году слушал я двух таких слепцов и один из них удивил меня: это был простой козак лет около 50” [24, с. 275]. Отож маємо дані про іншого інформанта, від якого записував тексти Н. Цертелєв. На жаль, немає точних повімень про те, які твори зафіксовані від котрого із бандуристів.

Важливими у збірнику Н. Цертелєва були примітки до окремих творів, у яких він зазначав, де розташовані міста, що згадані в думках, додавав коротку інформацію про історичних осіб і події, які зустрічаємо у текстах. Варто зазначити, що пізніше такими примітками і коментарями будуть супроводжувати записи текстів інші дослідники (М. Костомаров, М. Драгоманов). Окрім того, Н. Цертелєв у кінці подав словничок з перекладом українських слів російською мовою.

Відомо, що термін “дума” для жанрового визначення текстів учений не вживає (бо його тоді ще не існувало, він з’явився пізніше), а використовував дефініції: “історична пісня”, “поема”, “козацька пісня”. Записані тексти учений репрезентував як “руїни прекрасної колісь будівлі, відгук колишньої гармонії з Дніпрових берегів”, “пам’ятки старовини” [25, с. 1].

Щодо того, чи втручався Н. Цертелєв у тексти, чи робив відповідні правки, скорочення, можливо говорити таке: деякі дослідники (К. Грушевська, Ф. Колесса, Б. Кирдан), роблячи текстологічні зіставлення з текстами, що були надруковані у пізніших збірниках, висувають припущення про “своєрідне втручання” вченого у текст: “Саме порівняння числа рядків дає цікаві результати, хоч як ми бачили, воно часто не дає поняття про справжню лаконічність записів Цертелєва. Ся лаконічність стає помітнішою, коли порівнюємо окремі уступи його текстів з відповідними уступами з інших варіантів: нема тих повторювань, ріжних додатків і поетичних ампліфікацій, якими звичайно прикрашається основне оповідання в кобзарських рецитаціях. Ся риса Цертелєвських записів така помітна, що робить вражіння чогось чужого в кобзарськiм епосі, і мусимо думати, що Цертелєв у таких випадках скорочував оригінальні тексти, скупчував їх і, треба признати, – робив їх більш виразистими” [26, XXXIII].

Про своєрідне “скорочення” тавтологій і повторів висловив своє міркування і Ф. Колесса, відзначивши при цьому правдивість у записуванні текстів: “Тексти (Цертелєва. – Л. П.) визначаються правильним записом, але й помітною тенденцією до скорочування звичайної у думках тавтологічної многословності й повторень” [27, с. 49].

Подібні міркування висловлює і Б. Кирдан: “Н. Цертелєву можна дорікнути лише тим, що думи він надрукував у редагованому, а не в істинно народному вигляді” [28, с. 43]. Однак це не применшує значущості збірника Н. Цертелєва, оскільки це перше видання дум, у яких “Цертелєв бачить поетичний геній народу й вислів національного духа” [29, с. 49], є “високовартісним набутком народної культури, пам’яткою духовності українського народу” [30, с. 67].

Література

1. Колесса Ф. Історія української етнографії / Ф. Колесса / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; передмова Т. А. Скрипник. — К., 2005. — С. 45.
2. Chodakowski D. Z. Spiewy slawiańskie pod strecha wiejska zebrane / D. Z. Chodakowski. — nia Wydawnicza, 1973. — S. 13-14.
3. Maslanka I. Zorian Dolega-Chodakowski, jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne / I. Maslanka. — Wrocław-Warzawa-Kraków. — 1965. — S. 52.
4. Дей О. І. Слідами видатного збирача фольклориста : [До 200-річчя з дня народження З. Доленгі-Ходаковського] / О. Дей // Народна творчість та етнографія. — 1984. — № 6. — С. 27.
5. Дем’ян Г. Українська фольклористика в Галичині кінця XVIII – початку IX ст. / Г. Дем’ян. — Львів, 2004. — С. 29.
6. Доманицький В. Піонер української етнографії / Зоріан Доленга-Ходаковський / В. Доманицький // Записки НТШ. — Львів, 1905. — Т. 65. — С. 6.
7. Малаш-Аксамитова Л. І. У пошуках фольклорних збірників Доленгі-Ходаковського / Л. І. Малаш-Аксамитова // Народна творчість та етнографія. — 1970. — № 4. — С. 73.
8. Зоріан Доленга-Ходаковський. Про слов’янщину перед християнством; пер. з польської і примітки Лілії Підгорної // Фольклористичні зошити. — Вип. 10. — 2007. — С. 199.
9. Там само. — С. 200.
10. Там само. — С. 200.
11. Там само. — С. 200.
12. Там само. — С. 195.
13. Там само. — С. 195.
14. Там само. — С. 198.
15. Там само. — С. 198.
16. Там само. — С. 195.
17. Дем’ян Г. Українська фольклористика в Галичині кінця XVIII – початку IX ст. / — Львів, 2004. — С. 103.
18. Зоріан Доленга-Ходаковський. Про слов’янщину перед християнством; пер. з польської і прим. Лілії Підгорної // Фольклористичні зошити. — Вип. 10. — 2007. — С. 198.
19. Там само. — С. 199.

20. Грушевська К. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13; вступ Катерини Грушевської. — К. : ДВУ, 1927 // Катерина Грушевська. Вибрані праці : у 3 т. — Донецьк : Норд-Прес, 2007. — Т. 1. — С. XXXI.
21. Сын Отечества, 1818, ч. 45, кн. XVI. — С. 124.
22. Грушевська К. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13; вступ Катерини Грушевської. — К. : ДВУ, 1927 // Катерина Грушевська. Вибрані праці : у 3 т. — Донецьк : Норд-Прес, 2007. — Т. 1. — С. XXXI.
23. Кирдан Б. Украинский народный эпос / Б. Кирдан. — Москва : Наука, 1965. — С. 97.
24. Вестник Европы. — 1827. — Ч. 154. — № 12. — С. 275.
25. Цертелев, князь. Опыт собрания старинных малороссийских песней. — Санкт-Петербург, 1819. — С. 1.
26. Грушевська К. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13; вступ Катерини Грушевської. — К. : ДВУ, 1927 // Катерина Грушевська. Вибрані праці : у 3 т. — Донецьк : Норд-Прес, 2007. — Т. 1. — С. XXXIII.
27. Колесса Ф. Історія української етнографії / Ф. Колесса / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; передмова Т. А. Скрипник. — К., 2005. — С. 49.
28. Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. / Б. Кирдан. — Москва : Наука, 1974. — С. 43.
29. Колесса Ф. Історія української етнографії / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; передмова Т. А. Скрипник. — К., 2005. — С. 49.
30. Матяш Ірина. Студії з думознавства (1818–1931) : історіографічний нарис / Ірина Матяш // Народна творчість та етнографія. — 2008. — № 6. — С. 67.

In the article was made an attempt to trace the beginnings of “the romantic era of Ukrainian folklore”. Was comprehended the compilation practice of the titanic “field researcher” – Z. D.-Khodakovskogo. The attention was accented on the rare famous article written by the scientist, called “About the Slavs before the Christianity”. Was given a peculiar program of the compilation of ethnographic data in the vision of Z. D.-Khodakovskiy. Also in the article was submitted an assemblage revision of Nikolai Tsertelev, who is known as a publisher of a digest of the Ukrainian national spiritual remembrances – dumas.

Key words: “The Romantic era”, an assemblage revision, dumas, Z. D.-Khodakovskiy, N. Tsertelev.